

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN İKİNCİ SANAYİ PLANI(1936)'NDA MERSİN BALIKLARININ YERİ VE ÖNEMİ

Serap USTAOĞLU TIRIL^{1*}, Devrim MEMİŞ²

¹Sinop Üniversitesi Su Ürünleri Fakültesi, Sinop, Türkiye

²İstanbul Üniversitesi, Su Ürünleri Fakültesi, İstanbul, Türkiye

*E-mail: serapt@sinop.edu.tr

ÖZ

Mersin balığı havyarı, geçmişten günümüze dünyanın en pahalı gıda maddesi olarak nitelendirilebilir. 1980'li yıllara kadar, dünya çapında avcılığın % 90'ının gerçekleştiği Hazar Denizi'nde avlanan mersin balıklarından elde edilen havyarın kilosu 10.000 Dolara kadar satılmakta iken günümüzde doğal stokların neredeyse tamamen tükenmesi nedeniyle doğal havyar yerini, kilosu 2000-3000 Dolara satılan kültür havyarına bırakmıştır.

Ülkemizde 1970'li yıllara kadar Kızılırmak, Yeşilirmak, Sakarya nehirleri ve mansaplarında önemli miktarlarda mersin balığı avlanmakta ve yılda yaklaşık 8 ton havyar üretilmekteydi. Ülkemiz ekonomisi için önemli bir gelir kaynağı olarak görülen havyar sanayii, 1936 yılında hazırlanan "Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı"nda da yer almış olup, geliştirilmesi gereken önemli sanayi kollarından biri olarak desteklenmeye değer görülmüştür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı, 1930'lu yıllardaki mersin balığı ve havyar üretim miktarı ile havyar satış fiyatlarına ilişkin verilerin yanı sıra, Kızılırmak, Yeşilirmak, Sakarya nehirlerinin doğal yapısına ilişkin önemli bilgiler içerdiğinden tarihsel değer de taşımaktadır. Bu nedenle bu çalışmada, Sanayi Planının mersin balıkları hakkında tarihsel değer taşıyan sözkonusu bölümü aynen verilmiş olup, bu bölümdeki bilgiler ve günümüzdeki durum karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı (1936), mersin balığı, havyar

ABSTRACT

The Place and Importance of the Sturgeon in the Second Industrial Plan (1936) of Republic of Turkey

Sturgeon caviar can be qualified as the most expensive food in the world from past to present. Until the 1980s, per kilogram of caviar produced from sturgeons captured in the Caspian Sea, which comprised the 90% of the worldwide sturgeon fishery, could retail for 10,000 dollars. Today, culture caviar, that was sold at 2000-3000 dollars per kilogram, replaced with the wild sturgeon caviar because natural stocks were critically endangered.

Substantial amounts of sturgeon were captured in Kizilirmak, Yesilirmak, Sakarya rivers and estuaries and 8 tonnes of caviar were produced annually in 1970s in Turkey. Caviar industry which was seen as an important source of income for the economy of our country, was reported in the "Second Industrial Plan of Republic of Turkey" and considered worthy for support as being an important branch of industry that had to be improved.

Second Industrial Plan of Republic of Turkey has a historical value because of including important information about sturgeon and caviar production amounts, their prices and natural structure of Kizilirmak, Yesilirmak and Sakarya rivers. Therefore in this study, the mentioned part about the sturgeons in Industrial Plan that has a historical value was quoted and the information in that section and the current situation were evaluated by comparison.

Key Words: Second Industrial Plan (1936) of Republic of Turkey, sturgeon, caviar

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı, 20-24 Ocak 1936'da Ankara'da İktisat Vekâlet'inde gerçekleşen Sanayi Kongresi'nde hazırlanan raporların değerlendirilerek bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Dokuz bölümden oluşan bu planın son bölümü Denizcilik sanayiine ayrılmış olup "Deniz Sanayi ve Ticareti" ile "Su Mahsulleri Sanayi ve Ticareti" bu bölümde ele alınmıştır. Planda, Denizcilik bölümü hakkında aşağıdaki ifadeler yer almakta olup, önemli eksikliklerin giderilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır: *"Bu fasılda deniz fabrika ve havuzlarıyla sahillerimizde fener ve radyofarlar tesisi, İstanbul ve İzmir limanları işlerinin tanzim ve ıslahı, taze ve konserve balık sanayi ve ticareti, balıkyağı, balık unufabrikaları, balıkhaneler, balık için soğuk hava depoları inşası, soğuk hava vapur ve vagonları tedariki, deniz dalyanlarımızın ve göllerimizin işletilmesi tetkik ve teklif edilmiştir."*

Planda, Denizcilik bölümü iki alt bölümden oluşmuştur. Bunlar "29. Deniz Sanayi ve Ticareti" ve "30. Su Mahsulleri Sanayi ve Ticareti" dir. Su Mahsulleri Sanayi ve Ticareti alt bölümündeki Giriş başlığı altındaki ilk cümle, o yıllarda ülkemiz balıkçılığının ihtiyaçlarına dikkat çekmektedir: *"Nefaseti ve avlanma şartları bakımından başka memleketlerde ender tesadüf edilen tabii imtiyazları haiz Türk suları mahsullerinden icap ettiği şekilde ve derecede istifade edebilmek ve bunları değerlendirmek için muhtelif cephelerden birbirini tamamlayıcı esaslı tedbirler almak lâzımdır."*

Yine *"Düşünülen Tedbirlerin Ana Prensibi"* başlığı altındaki ilk cümle de balıkçılık politikalarında nelere dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır: *"Başlangıçta da arz ettiğimiz gibi, balıkçılık işlerinin rasyonel bir tarzda tanzimi, ancak birbirini sistematik bir surette tamamlayıcı tedbirlerin aynı zamanda alınmasıyla mümkün olabilir. Bununun sebebini, balık mahsulününün hususiyetlerinde aramak lâzımdır."*

Aradan geçen 79 yıl zarfında *"balık mahsulününün hususiyetlerini"* dikkate alan balıkçılık politikaları uygulayıp uygulayamadığımız ve sularımızdaki avcılığın sürdürülebilir ve sorumlu balıkçılık ilkeleri çerçevesinde yapılıp yapılamadığı konuları çeşitli platformlarda sıkça tartışma konusu olmaktadır. Ne yazık ki, sularımızdaki mersin balığı stoklarını iyi yönetemediğimiz, sürdürülebilir avcılığını sağlayamadığımız ve üreme alanlarını koruyamadığımız için, ülkemizin İkinci Sanayi Planı'nda büyük önem verilen ve geliştirilmesi öncelikli alanlar içinde yer alan "Havyar Sanayi"nin 70'li yıllarda son bulduğu bir gerçektir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı'ndan olduğu gibi alıntı yapılarak (italik kısımlar) aşağıda verilmiş olan bölümde, 1930'lu yıllara kadar Sakarya, Kızılırmak ve Yeşilirmak nehirleri civarında mersin balığı avcılığının ve havyar üretiminin nasıl yapıldığı ve havyar sanayiinin geliştirilmesi amacıyla o günün şartlarında ne tür tedbirler önerildiği görülmektedir:

Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı (1936)

.....

30- Su Mahsulleri Sanayi ve Ticareti

I-Giriş

.....

II- Düşünülen Tedbirlerin Ana Prensibi

.....

III-Teşkilât (Balıkçılık Bankası)

.....

IV- Balık Sanayi

.....

1- İstanbul Konserve Fabrikası

.....

2- *Balık Unu Fabrikaları (İstanbul ve Trabzon)*

.....

3- *Soğuk Hava ve Buz Tesisatı*

.....

4- Havyar Sanayii

“Siyah havyar, mersin (morina) balığından istihsal olunur. Bu balıklar, Karadeniz sahillerimizdeki bütün tatlı sulara mevcut ise de en çok istihsal sahası Sakarya, Kızıl ve Yeşil Irmaklarla Bafra civarındaki Hamamlı gölüdür. Halen bu ırmaklarla gölde 400 ü müteceviz ağ teşkilatıyla 2500 ü müteceviz karmakçı “paragatçı” mevcuttur. Buralarda avlanma, mültezimler tarafından yerli balıkçıları çalıştırmak suretiyle yapılmaktadır.

Bugünkü vasıtalarla tutulan balıkların sayısı vasatı olarak yılda 2 bin adedi müteceviz olup bu miktarın ancak % 50 si dışı ve havyar istihsaline elverişlidir.

Bir balıktan vasatı 4 kg havyar istihsal edildiğine göre, bugünkü senevi havyar istihsalâtı azamî 4 bin kilogramı bulmaktadır.

Havyarı alınan dışı balıkların etleri ile erkekleri bugün iptidâ bir vaziyette tuzlanmakta ve civar yerleri tarafından bazen de İstanbul’a sevk edilerek satılığa arz edilmektedir.

Bu vaziyette mersin avcılığı ve binnetice istihsal olunan havyar miktarı kâfi derecede inkişaf etmiş değildir. Bunun başlıca sebeplerinden biri Sakarya, Kızıl ve Yeşil Irmaklar ağızlarının ve içerilerinin temizlenmemiş olmasıdır. Bu yüzden bu sularımıza havyarlarını atmak üzere gelen ve içeri girmek isteyen balıklar zorlukla nehir içerilerine sokulabilmekte ve bazen de girememektedirler. Bu nehirlerin ağızları muhtelif istikamette esen rüzgârların getirdiği kumlarla dolmakta ve içerileri suların taşmasıyla yukarılardan gelen sellerden ve bu sellerin getirdiği kütüklerle ilişken hasıl etmekte olduğundan, tathir ameliyesinin balıkların gelme zamanları olan muayyen mevsimlerden evvel yapılması ve bu ameliyeye muntazam devam edilmesi lâzımdır.

Nehir ağızlarında ve içerilerinde mütemadi temizleme ameliyesi yapıldığı takdirde bugünkü vasıtalarla avlanan balık miktarının iki, hatta üç misline iblâğı mümkündür. Ancak buna imkân bulursa dahi havyar istihsalinin daha rasyonel bir şekilde yapılmasını temin edecek tesisat ve teşkilâta da ihtiyaç vardır. Türk havyarlarının kalite bakımından tekemmül etmesi ancak bu suretle mümkündür.

Bu sebepten dolayı her üç nehir üzerinde merkezî bir vaziyette soğuk hava tesisatını havi havyar işleme yerleri yapmak lâzımdır. Bu tesisat yanında aynı zamanda tutulan balıkların tuzlama ve tütsüleme ameliyelerine tâbi tutulabilmesi için yardımcı teşkilâtın da yapılmasına ihtiyaç vardır.

a) Tesis ve işletme sermayesi:

Havyar istihsal işi için ham maddeyi verecek olan mersin balığı avcılığı, yerli balıkçıların faaliyet sahası içine girer. Yalnız burada bu faaliyetin kurulacak teşkilât tarafından tanzim edilmesi kâfidir.

Teşkilâtın esas işleme mahalli olmak üzere yapılacak bina ile soğuk hava tertibatından ibarettir. Küçük çapta yapılacak olan bu tesisat için 40.000 liradan başlıca istihsal merkezleri olan her üç ırmak ağzında 120.000 liralık tesisat yapılması kâfi görülmektedir.

b) İşletme sermayesine gelince:

Bu hususta ilk önce havyarın ham maddesini veren balıkların balıkçılardan satın alınması için 5.000 lira ile nehrin her yıl muntazaman temizlenmesi işi için 5.000 liraya ki, cem’an 10.000 liraya ihtiyaç vardır. Her üç nehirde teşkilât için hesap ettiğimiz 30.000 lira işletme sermayesi kâfi gelecektir.

c) Satış kapasitesi ve hesapları:

Bugün imal edilmekte olan 4 bin kg siyah havyarımızın beher kilogramı mahallinde 4-5, İstanbul'da 7,5-8,5 lira arasında satılmaktadır.

Havyarlarımızın Rusya'da imal edilen havyarlardan, ham madde olmak itibariyle, farklı olmamakla beraber fiyatlarının yarı yarıya düşkün olmasının sebebi, havyarlarımızın iyi ihzar edilmemesidir.

Havyarlarımızın ihraç imkânı mevcut olmakla beraber bu ciheti hesaba katmamak şartıyla her üç nehir ağzında yapılacak tesisatın senevi randımanı 8.000-10.000 kilograma varabilecek ve bugünkü fiyat üzerinden 65.000-80.000 liralık bir satış yapılabilecektir.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı'nda, 1930'lu yıllarda çoğunlukla mersin morinasından havyar elde edildiği, mersin balıklarının Karadeniz sahilindeki bütün sularımızda bulunmakla birlikte çoğunlukla Sakarya Nehri, Kızılırmak ve Yeşilirmak ve özellikle Bafra civarında avlandığı, çok sayıda karmakçı ile yılda 2000'den fazla mersin balığı avlandığı ve bunların yarısının dışı olup havyar üretimine uygun olduğu bildirilmektedir. Sanayi Planından 1930'lu yıllarda yıllık havyar üretiminin 4 tonu bulduğu anlaşılmakla birlikte, bir FAO projesi (TCP/TUR/8853) çerçevesinde hazırlanan "Appraisal of the sturgeon and sea trout fisheries and proposals for a rehabilitation programme" adlı raporda ise, Samsun civarında 1940-1970 yılları arasında 8 ton/yıl civarında havyar üretimi olduğu, ancak 1988 yılında üretim miktarının yıllık 200 kg'a düştüğü bildirilmektedir (Edward ve Doroshov, 1989).

1936'da Sanayi Planında ele alınan ve önemine vurgu yapılan mersin balıklarına, Arısoy (1968) tarafından yapılan "Sakarya'da Balıkçılık" adlı araştırmada tekrar vurgu yapılmış olup bu çalışmada Sakarya İli ve çevresinde su ürünlerinin ekonomiye katkısı ve problemler yanı sıra mersin balıklarının avlanması-ışlenmesi ile ilgili sorunlar dile getirilmiş ve o dönemde söz konusu bölgeye ve ekonomiye mersin balığı avcılığının önemli katkısı olduğu bir kez daha vurgulanmıştır.

Havyarının ve etinin değerinin bilinmesine ve 1970'li yılların ortalarından itibaren avlanabilir boy ve avlanma bölgesine dair çeşitli sınırlamalar getirilmesine rağmen, sürdürülebilir avcılığı sağlanamayan ve üreme alanları korunamayan mersin balıklarının sularımızda avcılığı, ülkemizin 1996 yılında Nesli Tehlike Altındaki Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme (CITES)'ye taraf olmasıyla birlikte tamamen yasaklanmış ve dolayısıyla yasal yolla havyar üretimi de bu tarihten itibaren son bulmuştur. Ancak, bizzat avcılığı yapılmamasına rağmen diğer türlerin avlanması esnasında tesadüfen avlanan mersin balıklarının yasadışı yollarla satışının günümüzde de devam ettiği çoğunlukla resmi kayıtlara geçmemekle birlikte kişisel bildirimler neticesinde bilinmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı'nda, mersin balığı avcılığı ve havyar üretiminin yeterince gelişmediğinden ve bu durumun Sakarya Nehri, Kızılırmak ve Yeşilirmak ağzlarının ve içlerinin temizlenmemiş olması nedeniyle üremek için nehir ağzlarına gelen balıkların içeri girmekte zorlandığından kaynaklandığı bildirilmektedir. Balıkların nehre girememesinin nedeninin, günümüzde olduğu gibi barajlar ya da HES'ler olmayıp, o yıllarda doğal, engelsiz ve coşkun akan ırmakların taşıdığı kütükler ve nehir ağzlarında rüzgara bağlı olarak biriken kumlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğal engellerin balıkların üreme mevsimi öncesi temizlenmesi ve bu işlemin düzenli olarak yapılması gerektiği bildirilmektedir. O günkü şartlarda, mersin balıklarının üremek için nehre girişini zorlaştıran söz konusu doğal engellerin "tahrir ameliyesi" yani temizlenmesi zor da olsa gerçekleştirilebilir ve balıkların üreme alanlarına çıkışı kolaylaştırılabilirdi. Günümüzde ise barajlar ve HES'ler tarafından kütüklerin nehir ağzına kadar ulaşmaları zaten engellenmekte ve mersin balıkları denizde tesadüfen ağlara takılmadıkları takdirde nehirlere girebilmekte ancak karşılarına çıkan baraj/HES gövdelerini geçemeyerek ya da henüz buralara ulaşmadan, su kesintisi nedeniyle nehir yatağında oluşan birikintilerde avlanmaktadır.

Son olarak, 11 Mart 2012 tarihinde Yeşilirmak'ta nehir ağzından yaklaşık 20 km uzaklıkta, barajda su tutulduğu sırada nehirde su seviyesinin azalmasıyla oluşan birikintilerden birinde yaklaşık 150 kg ağırlığında bir mersin morinasının mahsur kaldığı, 20 kg havyarı olan bu balığın civardaki vatandaşlarca

yakalanıp yasal olmayan bir şekilde satıldığı bilinmektedir (Ustaoglu Tırl ve Memiş, 2013). Bu ve benzeri yasa dışı avcılık verilerine zaman zaman ulaşılmakta ancak bu veriler kişisel bildirimlere dayandığından kayıtlara geçmemektedir. Ancak söz konusu kişisel bildirimler çoğunlukla fotoğraf ya da video görüntüleri ile de desteklenmektedir. Bahsi geçen ve yaklaşık 20 kg havyarı bulunan mersin balığının ölmüş olması önemli bir kayıp olmakla birlikte bu durum, Yeşilirmak'ta mersin balıklarının halen yumurtlama göçü yaptıklarının kanıtıdır. Söz konusu kanıt, Yeşilirmak'ın mersin balıklarının üremesi ve nesillerinin devamının sağlanması bakımından ne denli önemli olduğuna dikkat çekmektedir.

Yeşilirmak'taki durum benzer şekilde Sakarya Nehri için de geçerlidir. Bölge balıkçıları tarafından zaman zaman diğer balık türlerinin avlanmasında kullanılan çeşitli av araçları tarafından rastgele mersin balığı yakalandığına dair bildirimler bulunmakta olup hem Sakarya Nehrinin nehir ağzına yakın iç bölümlerinde hem de nehir ağzından 5 mil açığa kadar olan bölgede mersin balıklarına rastlandığı bildirilmektedir. Özellikle son yıllarda İstanbul Üniversitesi Su Ürünleri Fakültesi'nce yürütülen "Sakarya Nehrinde Mersin Balıklarının İzlenmesi" başlıklı proje kapsamında edinilen bilgilere göre, Sakarya Nehri içinde ve denizde doğu ve batı yönündeki geniş bir alanda hem Romanya'da yürütülen bir proje kapsamında salındığı bilinen markalı mersin balıklarına (*A. gueldentaedtii*, *A. stellatus* ve *H. huso*) hem de markasız balıklara sıkça rastlanmaktadır. Mersin balıklarının ülkemiz sularındaki en önemli üreme ve beslenme alanlarından birini oluşturmasına rağmen Sakarya Nehri için en büyük tehdidi, nehir ağzından itibaren 150-200 km'lik alanda 3-4 yıl önce yapımına başlanıp üçü tamamlanan ve sonuncusunun inşaatı devam eden HES'ler oluşturmaktadır. Her ne kadar söz konusu HES'lerde mevzuat gereği balık geçidi inşaa edilmiş olsa da geçitlerden hiç birinin mersin balıklarının geçişine izin verecek özelliklere sahip olmadığı bilinmektedir (Memiş ve ark. 2015).

Sonuç olarak, günümüzden 79 yıl önce Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı'nda Sakarya, Kızılırmak ve Yeşilirmak ağzlarına kadar gelip de rüzgar ve akıntıların oluşturduğu kum bankları ya da nehrin yukarılarından seller vasıtasıyla sürüklenen kütüklerden dolayı nehre giremeyen ya da zorlukla giren mersin balıklarından söz edilirken, günümüzde ise yasadışı avcılık nedeniyle üreme alanlarına ulaşamamayan ya da baraj ve HES'lerden dolayı su seviyesindeki azalmalar nedeniyle üreme faaliyetleri ulaşamayan mersin balıklarından bahsedilmektedir. Mersin balıklarının stoklarındaki azalma ya da nesillerinin devamını tehdit eden nedenler farklılaşarak günümüze kadar sorun olarak gelmiş olup bu sorunların çözülmesinde maalesef etkili çözümler üretilememektedir. Oysa ki, Yeşilirmak ve Sakarya Nehirlerinde halen mevcut olan yumurtlama alanlarının korunması ve sularımızda sayıları azalmış da olsa halen bulunan mersin balıklarının bu yumurtlama alanlarına ulaşımının mümkün olabilmesi bakımından baraj ve HES'lerde mutlaka ekolojik ihtiyaç debisi gözetilerek su kullanımının sağlanması, HES'lerdeki balık geçitlerinin mersin balıklarının geçişine imkan tanıyacak şekilde yeniden dizayn edilmesi ve yasadışı mersin balığı avcılığının önüne geçilmesi son derece önemlidir. Aksi takdirde, yakın gelecekte, sularımızda sayıları son derece azalmış olan mersin balıklarının tamamen yok olması kaçınılmazdır.

KAYNAKLAR

- Afetinan, A., (1989). Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı-1936. Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sa. 21, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Arısoy, S., (1968). Sakarya'da Balıkçılık. Sakarya vilayeti çevresinde su ürünleri ekonomisi ve kooperatifleşme ile kalkınma imkan ve problemleri. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay. No:1391, İstanbul, pp. 182.
- Memiş, D., Tosun, D.D., Yamaner, G., Tunçelli, G., Gessner, J., (2015). Recent development of potential for fish passage in the Lower Sakarya River due to hydro electric development. Fish Passage 2015, Groningen- Netherlands, 22-14 June 2015.
- Ustaoglu Tırl, S., Memiş, D., (2013). Mersin Balıklarının Türkiye Sularındaki Durumu. Biyolojik Çeşitlilik Sempozyumu Bildiri Kitabı, 22-23 Mayıs 2013, Muğla-Marmaris, 19-23.